

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті розглядаються вікові особливості морального розвитку особистості у період молодшого шкільного віку. З позицій наукових поглядів дослідників моральної сфери особистості аналізуються передумови формування моральної свідомості та самосвідомості молодшого школяра. Визначаються особливості розвитку когнітивного та поведінкового компонентів моральної самосвідомості та формування моральних якостей особистості в учнів молодшого шкільного віку.

Ключові слова: особистість, моральна свідомість, моральна самосвідомість, молодший школяр, моральна сфера, моральні норми, моральні вчинки.

В статье рассматриваются возрастные особенности нравственного развития личности младшего школьника. С позиций научных взглядов исследователей нравственной сферы личности анализируются предпосылки формирования нравственного сознания и самосознания младшего школьника. Определяются особенности развития когнитивного и поведенческого компонентов нравственного самосознания и формирования нравственных качеств личности у учащихся младшего школьного возраста.

Ключевые слова: личность, нравственное сознание, нравственное самосознание, младший школьник, нравственная сфера, нравственные нормы, нравственные поступки.

Постановка проблеми. У реальному житті нашого суспільства, обумовленого значними суспільно-політичними трансформаціями, наступив той період, коли необхідно усвідомити, якщо не буде вирішена проблема розвитку і становлення моральної особистості, то ні про які перетворення в теперішньому і майбутньому житті не може бути й мови. Цей розвиток виявляється у позитивних формах поведінки та моральній діяльності молодих людей, регулятором яких виступає моральна свідомість та самосвідомість, рівень сформованості яких визначає характер моральних вчинків особистості. Саме тому моральна свідомість молоді відображає її ціннісні ставлення до оточуючого світу, інших людей і самих себе. Нині відбувається переоцінка моральних цінностей, переконань, які забезпечують усвідомлення власної поведінки та її аналіз з точки зору відповідності моральним знанням. Моральні цінності повинні стати органічною і невід'ємною частиною життя кожного громадянина, орієнтиром самодостатньої, морально та духовно вихованої особистості. Сказане актуалізує проблему морального становлення та розвитку особистості, яка не є новою в психологічній теорії та практиці, але постійно зберігає свою значущість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники морального розвитку особистості Р. Г. Апресян, Б. С. Братусь, І. Д. Бех, І. С. Булах, О. Г. Дробницький, А. А. Гусейнов, О. Г. Спіркін, О. І. Титаренко та ін. до явищ моральної свідомості відносять моральні норми, принципи, ідеали, поняття добра, обов'язку, відповідальності, сенсу життя, які існують у суспільстві. Її сутнісний смисл визначають ціннісно-нормативні форми поведінки людей, їх моральні позиції, що постійно наповнюють суспільні взаємини. Ядро моральної свідомості утворюють узагальнені уявлення особистості про добро і зло, волю і відповідальність, про сенс життя, які дозволяють їй розглядати дії, вчинки інших людей з позиції різної моральної модальності. Основними одиницями моральної свідомості Б. С. Братусь визначив смислові утворення – особистісні цінності, які визначають ставлення людини до основних сфер життя, до світу, оточуючих людей та утворюють її моральну позицію [2].

Моральну самосвідомість учені розглядають як моральний образ себе та ставлення до себе. Предметом такої свідомості виступає змістовно-смислова сутність нормативно-ціннісного Я, а також індивід як її носій. Моральна самосвідомість розглядалась в усіх гуманітарних науках, але спершу це поняття вивчалось у філософії, де презентувалось як

своєрідний смисловий центр моральної свідомості з такими основними функціями: осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб'єктивності. Відповідно до поділу перелічених функцій моральної самосвідомості на стверджувальні та критичні, виділяють форми моральної самосвідомості: честь і гідність з одного боку, совість і сором – з іншого [12].

Формулювання цілей статті: розкрити та проаналізувати вікові особливості морального розвитку особистості у період молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш відома теорія морального розвитку особистості, яка охоплює весь її життєвий шлях і підлягає широкій перевірці багатьма вченими різних країн, належить американському психологу Л. Кольбергу. Він розвивав висунуту Ж. Піаже і підтриману Л. С. Виготським ідею, що еволюція моральної свідомості дитини йде паралельно з її розумовим розвитком. Учений виділив шість послідовних стадій морального розвитку, які складають три рівні вибору поведінки на основі етичних принципів: доморальний рівень, коли дитина виконує встановлені правила, виходячи із егоїстичних міркувань; конвенційна мораль, на основі якої дитина орієнтується на зовнішні норми поведінки; автономна мораль, тобто орієнтація дитини, пов'язана з внутрішньою, автономною системою принципів. Але перехід від моральних принципів до моральних дій, як зазначав дослідник, включає декілька умов та може породжувати неузгодженість між рівнем моральної свідомості та поведінкою [6].

Моральна свідомість і самосвідомість не даються від народження. Вищі регулюючі системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються в процесі соціалізації. Засвоєння морально-етичних норм і вимог людського суспільства – провідний лейтмотив формування самосвідомості. Цей процес, перш за все, розгортається через спілкування дітей з дорослими та однолітками у процесі різних видів діяльності. За концептуальними положеннями П. Р. Чамати, розвиток моральної самосвідомості починається з того часу, коли уявлення чи думки особистості про певні об'єкти набувають певної пристрасності, коли вона починає любити або ненавидіти ці об'єкти. Пристрасні уявлення й думки виникають, на його думку, в процесі ігрової, навчальної та трудової діяльності дитини, під час якої вона усвідомлює себе об'єктом діяльності, порівнює себе з іншими людьми і уособлює себе з ними. Учений, посилаючись на дослідження багатьох психологів (Т. В. Драгунова, Г. А. Собієва, Л. І. Божович, С. В. Гуркіна, В. В. Рубцов), констатував, що моральна самосвідомість має в своїй основі певні внутрішні передумови, емоції, але провідну роль в її формуванні відіграють зовнішні впливи. Моральні норми, ідеали, цінності, звички стають реально діючими, якщо вони присвоюються, включаються у самосвідомість особистості, стають Я-цінностями. Так виникає моральна самосвідомість, центром якої є інша людина як безумовна цінність, незалежно від її особливостей та об'єктивних чи суб'єктивних стосунків з нею [13].

Е. Фромм, представник гуманістичного підходу, вважав, що самосвідомість породжує почуття самотності та ізоляції, які сприяють тому, що людина стає здатною виділяти себе з навколишнього середовища. Щоб об'єднатись із собі подібними, людина має знайти відповіді на екзистенційні питання, які розкривають її екзистенційні потреби. Базова екзистенційна потреба – це потреба у визначенні цінностей, які допомагають людині орієнтуватись у навколишньому світі, саме від цієї потреби, на думку вченого, залежить здатність до соціальних дій та усвідомлення себе як особистості. Найефективнішим регулятором поведінки людини, її мотивом учений називав совість, вважаючи її дуже запутаним феноменом та внутрішнім голосом людини [12].

У концепції Т. М. Титаренко центром моральної свідомості також виступає совість, яка актуалізується у здатності особистості контролювати себе, відображати у самосвідомості суспільні вимоги та очікування. Вчена доводить, що доки людина не засвоїла моральні норми та не відчула потребу вчиняти морально, доти її не можна вважати моральною людиною. Така особистість не порушує моральні норми тому, що відчуває відповідальність перед собою. Досліджуючи моральну самосвідомість, вчена дійшла висновку, що особистість, яка виробила свій стиль моральної саморегуляції, є вільною від випадкових

спонук соціуму. За її позицією, становлення саморегуляції особистості відбувається у двох напрямках. Перший напрям – розвиток довільної регуляції, коли заради досягнення кінцевого продукту особистість вчиться придушувати імпульсивні бажання, не звертати увагу на відволікаючі фактори, брати «перешкоди». Другий – розвиток моральної регуляції. Тут людина здійснює вибір між «Я» та «Інші», шукає оптимальне співвідношення власних інтересів, цінностей та інтересів партнерів із взаємодії [9].

Формування моральної самосвідомості, як доводив І. С. Кон, відбувається завдяки вчинкам особистості, які вона робить у процесі вирішення конфліктних ситуацій, здійснюючи при цьому власні моральні вибори. Високий ступінь самостійності є передумовою вироблення особистих ставлень до вчинків та сприяє моральним виборам. Ступені усвідомлення й узагальнення моральних суджень, як підкреслював учений, служать показниками розвитку когнітивного компонента моральної самосвідомості, а показниками розвитку поведінкового компонента виступають різні просоціальні вчинки, здатність протистояти спокусам і не піддаватись ситуативним впливам, послідовність поведінки [7].

І. Д. Бех вважає, що на основі стійких моральних емоцій виникають стійкі моральні переживання, які можуть виступати провідними мотивами моральної поведінки у ситуації морального конфлікту. Вчений дійшов висновку, що у ситуації морального конфлікту моральний вибір особистості має вольовий характер, а вольова діяльність – соціальну природу. Крім того, важливим підґрунтям усвідомлення особистістю змісту та наслідків моральної поведінки виступає оволодіння нею можливостями внутрішнього розмірковування – рефлексією, завдяки чому розвивається можливість аналізувати й прогнозувати наслідки власних вчинків, з'являється здатність до особистісної рефлексії та самоконтролю власної поведінки. Внаслідок розвитку цієї рефлексії, на думку вченого, з'являється також здатність осмислювати соціальні емоції, які є мотиваційними «агентами» моральної поведінки [1].

Розвиток моральної самосвідомості у роботах І. С. Булах активізує процес особистісного зростання людини. У центрі моральної самосвідомості підрастаючої особистості, на її думку, знаходяться моральне «Я» та нормативне «Я». У межах морального «Я» утворюється ієрархія цінностей (самоцінностей), які визначаються як позитивні моральні якості та почуття (вірність, співчуття, щирість, правдивість, скромність, чесність тощо), так і негативні (лицемірство, заздрість, пихатість, хтивість, цинізм тощо). Нормативне «Я», на думку вченої, найточніше з усіх «Я» визначає сутність морально-духовної особистості взагалі, адже змістовно-сміслова наповненість цього поняття відбиває соціальні вимоги й моральні приписи різного характеру, які врегульовують міжособистісні взаємини, спілкування, діяльність та поведінку людини. У структурі моральної самосвідомості дослідниця виділила когнітивну (моральні знання) та емоційно-ціннісну (моральні самооцінки, моральні самопочуття) складову, внутрішню роботу яких збалансовує моральна саморефлексія. На рівні поведінкової складової моральна самосвідомість проявляється в моральній регуляції та виконує функції координації, регуляції, керування, контролю, точніше, активізацію вільних дій.

На думку І. С. Булах, найпростішою формою моральної самосвідомості виступає сором, який є виток морального самоусвідомлення зростаючої особистості. Психологічною передумовою його розвитку є трансформація нормативно-ціннісної точки зору «іншого Я» на самого себе. Наступний крок в особистісному зростанні – трансформація почуття належного від сорому до вини. Вина – це осуд самою особистістю (без погляду іншого «Я») власних дій та вчинків, це оцінно-ціннісне ставлення до себе, до власного «Я» на рівні самозаохочення й самопокарання. На думку дослідниці, почуття вини є набагато змістовнішим для становлення зростаючої особистості, воно зберігається у моральній свідомості незалежно від місця дії, часу, перебігу подій, наявності оточуючих як свідків того чи іншого негативного вчинку та просуває зростаючу особистість до відповідальності та свободи в реалізації довільних рішень. Найскладнішою формою моральної самосвідомості вчена визнає сумління. Сумління – це духовне осягнення особистістю з позиції моральної самооцінки цілісності власних життєвих звершень. Емоційною основою цього феномена І. С. Булах визначає співчуття, співпереживання; когнітивною – осмислення моральних норм

та усвідомлену оцінку власного вчинку. Найявністю цього утворення можна констатувати тоді, коли в структурі самосвідомості особистості превалюють моральна саморефлексія й самооцінка та моральні норми як стійкі мотиви особистісної поведінки, коли особистість здатна дотримуватися моральних норм, не примушуючи себе до цього [3].

Щодо розуміння особливостей морального розвитку молодшого школяра, то важливе значення має аналіз загальної ситуації розвитку в цей віковий період. Згідно з періодизацією Д. Б. Ельконіна, молодший шкільний вік належить до категорії стабільних. У зв'язку з цим вважаємо доречним зазначити, що саме стабільний вік характеризується поступовим кількісним накопиченням змін розвитку, які в наступний за ним критичний період набувають характеру основних новоутворень періоду. Центральним новоутворенням молодшого школяра є зміна уявлень про себе як суб'єкта моральної дії, перегляд своїх позицій, місця в суспільстві, розвиток інтелектуальної та моральної рефлексії. Усі перелічені зміни в розвитку свідомості та особистості дозволяють передбачати необхідність їх дослідження в молодшому шкільному віці, де лежать витoki цих процесів. Як зазначає М. В. Савчин, у молодшому шкільному віці закладаються основи спрямованості спонукальної сфери. Одним із моральних мотивів поведінки молодшого школяра, на думку автора, виступає ідеал, попри те, що у цей період він характеризується ще високою конкретністю, нестійкістю та незначним рівнем дієвості [8].

Найважливішим показником розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці є виникнення рефлексивних процесів. Саме це утворення дозволяє дитині не лише сприймати оточуючий світ, але й знати, що вона відчуває, спостерігає, пізнає. У свідомості молодшого школяра відбувається конкретизація уявлень про себе, свою значущість, свої соціальні ролі, виокремлюються уявлення про характер стосунків з оточуючими, усвідомлюється здатність до співробітництва з іншими, що заснована на дотриманні моральних норм і правил.

Діти набувають здатність координувати свою точку зору з думкою оточуючих. На основі цих змін складаються якісно нові стосунки з оточуючими. Поява моральної рефлексії веде до змін у розвитку структури «Я-індивіда», якісних перетвореннях «Я-ідентичності», що зумовлюють зміни життєвої позиції, перебудову загальних структур свідомості та самосвідомості. Аналіз структур моральної самосвідомості в цей період показує, що вони є досить рухливими та динамічними утвореннями. Величезну роль у їх формуванні відіграє самооцінка. Якщо самооцінка дошкільника цілісна, тобто дитина не розрізняє себе як суб'єкт діяльності і себе як особистість, то самооцінка молодшого школяра є вже більш об'єктивною, рефлексивною і диференційованою.

Результати досліджень учених засвідчили, що моральні знання дітей у цей віковий період ще не набули особистісного смислу. Лише в окремих учнів уявлення про моральний вчинок стали потребами і мотивами поведінки. Простежуються також вікові особливості морального розвитку. Моральні судження дітей як показник моральної свідомості у цей період відрізняються «моральним реалізмом» – визнання правила як непорушного закону («говорити неправду – погано; допомагати – добре»), категоричністю моральних оцінок, невмінням бачити за зовнішньою стороною соціальних зв'язків стосунки людей, мотиви їх вчинків; готовністю прийняти і підкоритися вимогам дорослого, особливо вчителя, без ввагань. Хоча зазначимо, що вже з'являються розуміння певної умовності правил, ознаки їх узагальнення. Аналіз мотивів учинків молодшого школяра показує, що діти рівною мірою виявляють як суспільно значимі, так і егоїстичні мотиви, мотиви вчинків усвідомлюються більшістю учнів 2-3 класу, у той час, як учням 1-го класу важко усвідомити і визначити мотиви власних вчинків.

Висвітлюючи стосунки дитини з соціумом у цей віковий період, Д. І. Фельдштейн характеризує позицію «Я» у вікових межах від 6 до 10 років як «Я в суспільстві». При цьому із 6 до 9 років відбувається усвідомлення свого місця в системі суспільних стосунків, а з 9 до 10 років простежуються перші спроби вийти за рамки дитячого способу життя і зайняти важливе і суспільно-оцінюване місце в нових зв'язках і відношеннях [10].

Відмінною рисою цього періоду І. С. Кон вважає диференціацію «реального» й «ідеального Я», що позначається на рівні міри домагань і досягнень. Розвиток моральних якостей у цей період характеризується ситуативністю і часто має неусвідомлений характер [7].

Особливістю розвитку моральної свідомості вказаного періоду є те, що у дитини ще до початку навчання в школі є досить чітка система уявлень про особливості своєї поведінки. До моменту вступу в школу більшість дітей досягає такого рівня морального розвитку, який дозволяє їм співпрацювати з іншими дітьми, координувати свою точку зору з позиціями інших. Л. С. Виготський вважав, що ставлення дитини до світу – залежна і похідна величина від безпосередніх і конкретних стосунків з дорослою людиною. У цей період школа, однокласники і вчителі відіграють основну роль у процесі моральної самоідентифікації [4].

Молодший школяр неусвідомлено, але міцно засвоює погляди, оцінки і навіть манери поведінки оточуючих його людей, тобто можна говорити про дію механізму ідентифікації. З допомогою цього механізму в дитини формуються моральні риси характеру, поведінкові стереотипи і ціннісні орієнтації. Діти засвоюють соціально прийнятні способи задоволення своїх фізичних і духовних потреб. Закономірно, що, як і інші лінії психічного розвитку, становлення моральної самосвідомості безпосередньо пов'язане з провідним типом діяльності дітей, тобто з навчальною діяльністю. Провідна роль навчальної діяльності визначається тим, що в процесі її становлення відбувається інтенсивне формування інтелектуальних і пізнавальних сил дитини, а також і тим, що через неї опосередковується вся система стосунків дитини з оточуючими дорослими аж до особистісного спілкування в сім'ї.

Суть цих змін полягає у виникненні в дитини нового ставлення до себе, яке характеризується узагальненістю, опосередкованістю й більшою об'єктивністю. Таке ставлення ґрунтується на вмінні дитини прийняти особливу роль, у якій одночасно поєднані декілька позицій, виникненні здатності бачити себе і свої вчинки зі сторони. Специфіка навчальної діяльності полягає в тому, що предметом змін стає сама дитина, яка здійснює цю діяльність. Завдяки стійкості, довільності поведінки у молодшому шкільному віці можна говорити про зародження моральних якостей особистості, тобто стійких рис характеру, що втілюють ті чи інші моральні норми. Молодші школярі здатні усвідомити моральні якості і співвіднести їх з вчинками відносно інших людей, але ще не завжди виконують подібні дії стосовно себе.

М. Г. Іванчук, досліджуючи формування моральних якостей особистості дитини, зазначила, що забезпечення найпростіших елементів моральної поведінки, моральних умінь та навичок регламентується ситуативними вимогами дорослих. За концептуальними положеннями вченої, саме у молодшому шкільному віці знижується репродуктивна моральна активність дитини дошкільного віку, зростає самостійність та довільність дій молодшого школяра, а спонуками його моральних вчинків виступають не тільки зовнішні моральні норми й правила, а й внутрішні, через появу здатності осмислювати й оцінювати досвід реалізації моральних вимог [5].

Дослідження І. Д. Беґа показують, що молодший школяр має совість, до якої можна апелювати при скоєнні ним негативного вчинку. У нього пробуджується почуття гордості чи сорому в залежності від скоєного вчинку. Коли дорослі схвалюють вчинок, молодший школяр пишається собою й своїми позитивними рисами. Характерним для дитини цього віку є переживання почуття сорому від скоєної негативної дії як від такої, яку помітив дорослий, так і від власного самооцінювання її як негідної. Прагнення самоствердитися, запевняє вчений, стимулює молодшого школяра до нормативної поведінки, щоб дорослі підтвердили його гідність. Але це прагнення може стати причиною негативної поведінки, коли дитина не здатна підтвердити очікування дорослих. Так, домагання визнання спонукає школяра до розвитку довільності, організованості, цілеспрямованості, самоконтролю й самооцінки. Емоційно-позитивне ставлення до себе, що лежить в основі структури самосвідомості особистості дитини, спрямовує її домагання до позитивного етичного еталону. Індивідуальна емоційна зацікавленість у тому, щоб бути гідним самоповаги й поваги оточуючих, зумовлює

розуміння необхідності та емоційної потреби відповідати позитивному моральному еталону [1].

У молодшому шкільному віці на основі моральних норм відбувається активне становлення регуляції дитиною власної поведінки. Основними чинниками цього важливого новоутворення виступають: надситуативний орієнтир здійснення вчинку згідно з прийнятими нормами та правилами, зв'язок між інтелектуальним і моральним розвитком дитини. Ю. М. Швалб називає нормативну регуляцію моральної поведінки як ще одне психологічне новоутворення молодшого школяра. Регуляція моральної поведінки в цьому віці відбувається трьома головними способами: перший спосіб – регуляція через емоційно привабливий образ іншої людини, який виникає у молодшого школяра як ідеал, еталон та взірць для наслідування; другий спосіб – орієнтація в конкретній ситуації дій і оцінка значущості її елементів, які виступають в ролі факторів, що визначають вибір тієї чи іншої форми поведінки; третій спосіб регуляції базується на уявленні про якості особистості як моральної норми, яка вимагає виконання й не передбачає якихось відхилень від зовнішніх обставин, тобто в цьому випадку дитина стає суб'єктом моральної саморегуляції, а моральна поведінка набуває стійкого характеру. Закріплення нормативного способу регуляції поведінки призводить до виникнення моральних якостей як новоутворень особистості школяра. Умовами становлення кожного способу регуляції моральної поведінки є наявність позитивного емоційного ставлення дитини до відповідних зразків діяльності та відповідний рівень розвитку моральної самосвідомості [14].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Проаналізувавши погляди презентованих вище зарубіжних та вітчизняних вчених, відзначимо, що моральний розвиток відбувається у нерозривній єдності з особистісним, на певному етапі якого виникає моральна самосвідомість як специфічна форма моральної свідомості. Генезис моральної самосвідомості у розвитку особистості спочатку має мимовільний, потім довільний характер, при цьому більшість науковців підкреслюють, що її психологічними механізмами є моральна саморефлексія та саморегуляція, а основними формами – сором, вина, честь, гідність, відповідальність і совість.

Підсумовуючи, можна зауважити, що в період молодшого шкільного віку розвиток моральної свідомості характеризується поступовим накопиченням соціального досвіду спілкування з оточуючими. Цей досвід постійно розширюється, світ стає складнішим і багатограннішим, що викликає повторне переосмислення власного світу моралі. Молодший школяр піддає сумніву абсолютність моральних інстанцій, переглядає особисто для себе ставлення до кожної з норм і на цій основі формує нову стратегію моральної поведінки. Підвищення рівня когнітивного розвитку дозволяє йому бачити стосунки між людьми в більш загальних закономірностях, у моральних вчинках молодший школяр орієнтується на більшу кількість факторів і значно частіше бачить підтекст соціальних вчинків оточуючих людей. У молодшому шкільному віці відбувається накопичення життєвого досвіду дитини, інформативно-кількісне збільшення параметрів самосвідомості. Уже в молодшому підлітковому віці з'являється вміння бачити причини власних вчинків у собі, тобто простежується активізація моральної самосвідомості. Це дуже важлива умова формування адекватної самооцінки, виникнення стратегій самовиховання. Моральні якості набувають все більш чіткого вигляду.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1992. – №1–2. – С. 84–97.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія] / І. С. Булах. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – 340 с.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский / Под ред. В. В. Давыдова. – М., 1991. – С. 215–224.

5. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра/ М. Г. Іванчук // Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С. 66–72.
6. Кольберг Л. Развитие моральных суждений / Л. Кольберг // Г. А. Цукерман, Б.М. Мастеров Психология саморазвития. – М. : Интерпракс, 1995. – С. 40-42.
7. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара «БАХРА-М», 2000. – С.15-34.
8. Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості та самосвідомості особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 4. – С. 115-131.
9. Титаренко Т. М. Уроки людяності / Т. М. Титаренко // Психолог. – 2002. – № 36. – С. 12–20.
10. Фельдштейн Д.И. Психология воспитания подростка / Д. И. Фельдштейн. – М.: Знание, 1978. – 48 с.
11. Філософія: Навчальний посібник/ І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В. П. Розумний [та інш.] / За ред. І. Ф. Надольного. – Київ: Вікар, 1997. – 584 с.
12. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э.Фромм. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
13. Чамата П. Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості / П. Р. Чамата // Загальна психологія : хрестоматія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / упоряд. О. В. Скрипченко [та ін.]. – Київ : Каравела, 2008. – С. 33–38.
14. Швалб Ю. М. Возрастная психология: учеб. пособие [для студентов вузов и практических психологов] / Ю. М. Швалб, И. Ф. Муханова. – Донецк: Норд-Пресс, 2005.

References

1. Bekh I. D. Psykholohichni dzherela vykhovnoyi maysternosti: navch. posib. / I. D. Bekh. – K.: Akademvydav, 2009. – 248 s.
2. Bratus B. S. K probleme нравstvennoho soznannya v kulture ukhodyashcheho veka/ B.S.Bratus // Voprosy psykholohyy. – 1992. – №1–2. – S. 84–97.
3. Bulakh I. S. Psykholohiya osobystisnoho zrostannya pidlitka: [monohrafiya] / I.S. Bulakh. – K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2003. – 340 s.
4. Vyhotsky L.S. Pedagogicheskaya psykholohyya / L.S. Vyhot·skyy / Pod red. V.V. Davydova. – M., 1991. – S. 215 –224.
5. Ivanchuk M.H. Intehrativnyy kharakter formuvannya moralnykh yakostey osobystosti molodshoho shkolyara/ M.H. Ivanchuk // Pedagogika i psykholohiya. – 2000. – №1. – S.66-72.
6. Kolberh L. Razvytye moralnykh suzhdenyy / L. Kolberh // Tsukerman H.A., Masterov B.M. Psykholohyya samorazvytyya. – M.: Ynterpraks, 1995.–S. 40–42.
7. Kon Y.S. Katehoryya «YA» v psykholohyy / Y.S. Kon // Samosoznanye y zashchytnye mekhanizmy lychnosti. Khrestomatiya. – Samara «BAKHRA-M», 2000. – S.15-34.
8. Savchyn M. V. Psykholohichnyy analiz problemy moralnoyi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti / M.V. Savchyn // Pedagogika i psykholohiya profesynoyi osvity. –2005.– № 4. – S. 115-131.
9. Tytarenko T. M. Uroky lyudyanoi T.M. Tytarenko // Psykholoh – 2002. – №36. – S. 12 - 20.
10. Feldshiteyn D.Y. Psykholohyya vospytannya podrostka/ D.Y. Feldshiteyn. – M.: Znanye, 1978. – 48 s.
11. Filosofiya: Navchalnyy posibnyk / I. F. Nadolnyy, V.P. Andrushchenko, I.V. Boychenko, V.P. Rozumnyy [ta insh.] / Za red. I. F. Nadolnoho. – K.: Vikar, 1997. – 584 s.
12. Fromm É. Psykhoanalyz y étyka / É.Fromm. - M.: Respublyka, 1993. –415 s.
13. Chamata P. R. Zmist i osnovni formy proyavu samosvidomosti / P. R. Chamata // Zahalna psykholohiya : khrestomatiya : navch. posibnyk dlya stud. vyshch. navch. zakladiv / uporyad. O. V. Skrypchenko [ta in.]. – K. : Karavela, 2008. – S. 33-38
14. Shvalb YU. M. Vozrastnaya psykholohyya: ucheb. posobyе [dlya studentov vuzov y praktycheskykh psykholohov] / YU.M. Shvalb, I.F. Mukhanova. –Donetsk: Nord-Press, 2005.

R. Pavelkiv. AGE FEATURES OF MORAL DEVELOPMENT OF AN INDIVIDUALITY OF A JUNIOR PUPIL.

The article deals with the age features of the moral development of the individuality at the junior school age. From the standpoint of the scientific views of the researchers concerning the moral sphere of the individuality the preconditions for forming of the moral consciousness and self-awareness of junior pupils are being analyzed. The peculiarities of the development of the cognitive and the behavioral components of the moral self-awareness have been considered as well as the formation of the moral qualities of the personality at elementary school age has been determined.

Key words: the individuality, moral consciousness, moral self-awareness, a junior pupil, moral sphere, moral norms, moral actions.

УДК 159.97

Л. М. АБСАЛЯМОВА

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ТА ХАРЧОВА ПОВЕДІНКА НЕВРОТИЧНО ХВОРИХ ЛЮДЕЙ

У статті доводиться, що підвищений інтерес в психології та суміжних науках до проблеми якості життя передусім обумовлений зростанням уваги до хворого з усіма його особистісними і соціальними особливостями і переходом від вузького вивчення тільки клінічних проявів захворювання до тоншого вивчення життя пацієнта, його потреб, успіхів, невдач, суджень і оцінок. Стверджується, що дотепер у літературі були недостатньо представлені матеріали з питання якості життя у хворих з невротичними і соматоформними психічними розладами і взаємозв'язки якості життя з патосаногенними механізмами: когнітивними (ірраціональними установками) і поведінковими (захисною і співпадаючою поведінкою), що впливають на виникнення, перебіг і результат захворювання.

На основі проведеного емпіричного дослідження робиться висновок про те, що якість життя хворих з невротичними розладами характеризується нижчими показниками, ніж у здорових осіб, відрізняється за низкою показників між чоловіками і жінками і піддається позитивній динаміці у ході терапевтичного процесу.

Ключові слова: якість життя, харчова поведінка, особистість, невроз, захворювання, дослідження, аналіз, копінг-стратегії, ірраціональні переконання.

В статье доказывається, что повышенный интерес в психологии и смежных науках к проблеме качества жизни прежде всего обусловлен ростом внимания к больному со всеми его личностными и социальными особенностями и переходом от узкого изучения только клинических проявлений заболевания к более тонкому изучению жизни пациента, его потребностей, успехов, неудач, суждений и оценок. Утверждается, что до настоящего времени в литературе были недостаточно представлены материалы по вопросу качества жизни у больных с невротическими и соматоформными психическими расстройствами и взаимосвязи качества жизни с патосаногенными механизмами: когнитивными (иррациональными установками) и поведенческими (защитным и совпадающим поведением), что влияют на возникновение, протекание и результат заболевания.

На основе проведенного эмпирического исследования делается вывод о том, что качество жизни больных с невротическими расстройствами характеризуется более низкими показателями, чем у здоровых лиц, отличается по ряду показателей между мужчинами и женщинами и поддается позитивной динамике в ходе терапевтического процесса.

Ключевые слова: качество жизни, пищевое поведение, личность, невроз, заболевание, исследование, анализ, копинг-стратегии, иррациональные убеждения.

Постановка проблеми. Останніми роками, як в медичній психології, так і в психіатрії істотно місце відводиться вивченню якості життя [1; 5; 11]. Це передусім обумовлено ростом інтересу до хворого з усіма його особистісними і соціальними особливостями і переходом